

**A föld méhe kincseinek magáncélú kihasználásának egyes
kérdéseiről az antik Rómában**

Jelige: tulipán

Tartalomjegyzék

Bevezetés.....	2
Kitekintés a Digestában szereplő bányákkal kapcsolatos forráshelyekre és az állami bányamonopóliumra	4
I. A hozományi telken nyitott bányákkal kapcsolatos jogesetek tényállás-exegézise.....	6
1. Bevezetés.....	6
2. D. 23, 5, 18pr. tényállás-exegézise.....	8
3. D. 23,3,32 és a D. 24,3,7, 13 tényállás-exegézise.....	21
4. Összegzés.....	24
5. A hozomány és a haszonélvezet jogintézményének közös vonásai.....	25
II. A bányák haszonélvezetével összefüggő jogforrások tényállás-exegézise.....	26
1. Bevezetés.....	26
2. D. 7,1,9,3 tényállás-exegézise.....	28
3. D. 7,1,13,5 tényállás-exegézise.....	30
Összegzés.....	36
Forrásmutató.....	38
Bibliográfia.....	40

Bevezetés

A bányák a természeti erőforrások kihasználását biztosítják, amely a nyersanyag fajtájától függően különböző technológiákkal történik.

Rómában a bányák több szempont alapján csoportosíthatóak. A nyersanyag lelőhelyeket két nagy csoportra oszthatjuk a tulajdonjog szempontjából. Eszerint beszélhetünk állami- illetve magántulajdonban lévő bányákról.¹ A dolgozatomban a lelőhelyek magáncélú kiaknázását vetem vizsgálat alá.

A bányák tulajdonosai a korai köztársaság idején többségében magánszemélyek voltak. Ebben a korszakban érvényesült az az elv, hogy az ingatlan tulajdonosa a föld felszíne alatt fekvő kincseknek is birtokosa, azaz a kiaknázási jog a tulajdonjogból eredő használati jog magától érthetődő részét képezte.

A Földközi-tenger medencéjének meghódítása során szerzett bányák már állami tulajdont képeztek. Ettől kezdve nagy jelentőséggel bírt a bányászati jogok állami monopóliuma. Az állam nem állami vállalatok révén, hanem magánszemélyeknek való bérbeadás útján hasznosította a bányákat. A Rómától távol eső bányák kiaknázásának jogát a szenátus helyi vállalkozóknak adta ki, bér- és adófizetés² terhe mellett, de ebben az esetben is a bánya feletti tulajdonjog a *res publicat* illette meg. A bérlet tartalma kétféleképpen értelmezhető. A bérlet tárgya egyszer lehet a bányák használati joga, de az is lehetséges, hogy az állam csupán a bányászati adó behajtását adta ki bérbe, hasonlóan az adóbérlethez.³

Meg kell azonban említeni, hogy a későbbi korokban is találkozhatunk olyan kivételekkel, ahol a bányák magánszemélyek kezében voltak. Ilyen például Marcus Licinius Crassus⁴ esete, akinek számos jelentős ezüsbánya volt a birtokában.⁵ A bányászati adó behajtásának bérbeadási mértéke független volt attól, hogy állami vagy magán bányáról volt szó. A bányaadók bizonyos időközönkénti megemeléséről számos forrás tanúskodik CT 10,19, 10 és a CT 10, 19, 11.⁶

Azt hogy a provinciákban hogyan épült fel a jogi rendszere az állami bányák haszonbérbeadásának, az 1876-ban és 1906-ban Aljustelben, Portugáliában megtalált

¹ Elkington, Roman mining law, 61 pp.

² Schönbauer, Zur Erklärung der *lex metalli Vipascensis*, 185.p.

³ Vö. Pfeifer, Ius Regale Montanorum, 48 pp.

⁴ Pompeiusszal és Caesarral Kr. e. 60-ban megalkották az első triumvirátust.

⁵ Ürögdi, Róma kenyere Róma aranya, 76.p.

⁶ Pfeifer, Ius Regale Montanorum, 52.p.

ércetáblák mutatják. Az ún. *lex metalli Vipascensis* és a *lex metalli dicta*.⁷ Ezen törvények vizsgálata számomra azért volt fontos, mert a magántulajdonban lévő nyersanyaglelőhelyekre hasonló szabályozás vonatkozhatott, mint az állami tulajdon részét képző bányákra.

A dolgozatom szerkezetét tekintve forrásközpontú. A Digesta nem foglalja össze egy könyvbe a bányászatra vonatkozó szabályokat, a primer források több szerzőtől származnak és elszórtan helyezkednek el a joggyűjteményben. A textusok eltérő időkben keletkeztek, különböző jogi iskola jogtudósaitól, ebből következhet, hogy a jogászok eltérően foglalnak állást bizonyos fogalmak meghatározásában, mint például a kibányászott márvány gyümölcsként való megítélésében.

Dolgozatomban az ásványi- és fémlelőhelyek magánszemélyekkel összefüggő tulajdonviszonyait elemzem, a Digesta jogesetein keresztül. Ezen belül a D. 23,5,18 Iavolenus 6 ex posteriorum; D. 24,3,7,13 Ulpianus 31 ad Sab. és a D. 23,3,32. Pomponius 16 ad Sab. forráshelyek exegézisével, a hozományi bányák és az ezekből kitermelt nyersanyagok sorsával foglalkozom. Majd a lelőhelyek haszonélvezetének jogintézményét tanulmányozom, amelyhez a D. 7,1,9,3 Ulpianus 17 ad Sab. és a D. 7,1,13,5 Ulpianus 18 ad Sab. fragmentumát hívom segítségül.

A munka befejezéseként összefoglalom a római bányászat magánjogi vetületeit és az exegézis során tett megállapításaimat.

⁷ Vipacsa melletti bányára vonatkozó, töredékesen ránk maradt törvények.

Kitekintés a Digestában szereplő bányákkal kapcsolatos forráshelyekre és az állami bányamonopóliumra

Mielőtt a bányák magánjogi és családjogi felhasználásáról szólnék, egy rövid áttekintést kívánok nyújtani a Digestában megjelenő nyersanyaglelőhelyekkel kapcsolatban, valamint az állami bányamonopólium alakulásáról.

A Digestát olvasva az tapasztalható, hogy leggyakrabban úgy esik szó a bányákról, mint a bányamunka büntetési nem végrehajtásának helyéről. A különböző helyeken, különböző státuszú elkövetők által elkövetett bűncselekményeket más, más súllyal büntették. Afrika provinciában a legsúlyosabb bűncselekmények közé tartozott a vetés felégetése, míg a bányászvidékeken a pénzhamisítást büntették az egyik legsúlyosabban. A joggyűjtemény katonai jogokkal foglalkozó részében, azt találjuk, hogy a *decurionokat*⁸ nem lehetett bányamunkára ítélni.⁹ Továbbá a gyerekek és az idősök esetében is találkozhatunk büntetést enyhítő és büntetés alól mentesítő körülményekkel a bányamunka kapcsán.¹⁰ A bányamunkára ítéltet megfosztották szabad jogállásuktól. Büntetést súlyosító tényezőnek számított, ha valakit mész vagy kénbányában való munkavégzésre ítélték.¹¹ A jogforrások elhatárolják a bányamunkától az *opus metalit*, amit könnyebb láncra verten végeztek az elítéltek.¹² A gyűjtemény szerint a bányamunka a negyedik legsúlyosabb büntetés volt a Római Birodalomban. Ezt a büntetési nemet csak a keresztrefeszítés, az élve megégetés és a lefejezés előzte meg.¹³ Az anyagi jogi szabályok mellett a Digesta eljárási szabályokat is rögzít arra vonatkozóan, hogyan lehetett valakit bányamunkára ítélni, illetve a császári kegyelem intézményét is bemutatják a források.¹⁴

A joggyűjteményben a bányák állami monopóliumáról és a bányák magáncélú kiaknázásáról is szó esik. A források alapján azok a bevételek is adónak számítottak, amit a kincstár kapott a só-, szurok- és fémbányák után.¹⁵

A Római Birodalom gazdasági életében fontos szerepet töltöttek be a provinciai bányák. Róma a tartományaiból származó, nemesfémekből és ásványokból tudta pompáját

⁸ Jelentése: tizedes.

⁹ D. 49,16,3,1

¹⁰ D. 49,18,3

¹¹ D. 48,19,8,10

¹² D. 48,19,8,12 és D.48,19,28,6

¹³ D. 48,19,28

¹⁴ D. 48,19,10

¹⁵ D. 50,16,17,1

fenntartani. A hódítások egyik oka is a nyersanyaglelőhelyek megszerzése volt. Fontos vas- és rézlelőhelynek számított Ilva szigete, Hispánia és Makedónia területe, illetve a kisázsiai lelőhelyek. Ezüstöt és aranyat Hispániából, Galliából, Sardinia szigetéről, Bruttiumból és Campaniából importáltak a Birodalomba.¹⁶

A Földközi – tenger medencéjének meghódítása során szertett bányák állami tulajdont képeztek. Kezdetben a bányákat a hadsereg állította fel és őrizte. A légiónak képzett mérnökökkel rendelkeztek, akik irányították az építési munkálatokat.¹⁷ A bányák és a hadsereg viszonyára olyan fémrögökből lehet következtetni, amik a tartalmazzák a különböző légiónak pecsétjeit.¹⁸

A bányászati jog állami monopólium volt, amit a Birodalom nem állami vállalatok révén, hanem magánszemélyeknek való bérbeadás útján hasznosított. A Rómától távol eső bányák kiaknázásának jogát a szenátus helyi vállalkozóknak adta ki, bér- és adófizetés¹⁹ terhe mellett, de ebben az esetben is a bánya feletti tulajdonjog a *res publicat* illette meg.

A bérlők öt éves időtartamra vették, ki a bányákat és a körülötte fekvő területeket. A bérlőket megillette az a jog, hogy saját bérleti jogukra mással szerződést kössenek, vagy értékesíthették is ezen jogukat, de ebben az esetben a *procurator*t értesíteni kellett és meg kellett várni, míg ő az adásvétel megkötését engedélyezte. Erre azért volt szükség, mert olyan személy nem adhatta el bányászati jogát, akinek tartozása volt *fiscus* felé.²⁰

A bányatelepek esetében nem csak a bányászás jogának a megszerzéséről volt szó, hanem a bányákban dolgozók szükségleteit kielégítő szolgáltatások, például: fürdők üzemeltetésének, borbély vagy cipész mesterség üzésének a monopóliumáról is. Ezen szabályokat a *Lex metalli Vipascensis*-ben leírtak alapján ismerhetjük meg. A bányászati monopóliumokat árverés útján értékesítették.²¹ Vipaska bányászati alaptörvényében egy zárt gazdaságot láthatunk, ami a szükségleteket kielégíti, de szabad versenyt kizárja. A törvényben találhatunk rendelkezéseket a fürdő működtetésére, a cipőipar-, szövetipar szabályozására, valamint a borbély iparág üzésére.²²

A fürdő hasznóbérbe adása egy évre szólt. A bérleti szerződésben meghatározták a fürdés díjának mértékét, amit minden vendégtől be kellett szednie a bérlőnek. Továbbá a díj fizetés alól mentesülők személyi körét is szabályozta. Nem kellett a *balneaticum* összegét

¹⁶ Ürögdi, Róma kenyere Róma arany, 64 pp.

¹⁷ Hirt, Imperial Mines and Quarries in the Roman World, 185 pp.

¹⁸ Például: Dél-Wales-ben olyan ólomrögöket találtak, amik a II. légiónak pecsétjével voltak ellátva. A II. légiónak volt az légiónak, ami meghódította Britannia déli és délnyugati részét. Vö.: Elington, Roman mining law, 61 pp.

¹⁹ Schönbauer, Zur Erklärung der *lex metalli Vipascensis*, 185.p.

²⁰ Hirt, Imperial Mines and Quarries in the Roman World, 32 pp.

²¹ Az árverezés szabályait lásd Thielmann, Die römische Privataktion, 80 pp.

²² Schönbauer, Zur Erklärung der *lex metalli Vipascensis*, 185 pp.

megfizetnie a gyerekeknek, a katonáknak, illetve a császári szolgáknak. Ezenkívül a szerződés a bérlő kötelezettségeit is tartalmazta. Mindig elegendő faanyagot kellett raktároznia a bérlőnek, továbbá tilos volt számára, hogy a fűtésre szánt fát eladja. Aki ezt a szabályt megsértette, annak büntetést kellett fizetnie a kincstárnak.

A cipész mesterséget űző, bérleti díj ellenében minden, a mesterségéhez kapcsolódó monopóliumot megkapott, azzal a feltétellel, hogy a szükségletek fedezése a monopóliumnál előbbre való. Így abban az esetben, ha a cipész nem teljesítette a megfelelő cipőtermékekkel történő ellátást, akkor a monopóliuma hatályát veszítette.

Szövetipar esetében a szövőkunyhókat adta bérbe a kincstár. A bérlő, vagy saját maga üzemeltette ezeket, vagy harmadik személynek is haszonbérbe adhatta.

A borbélymonopólium sem volt abszolút hatályú a törvény itt is engedett olyan kivételeket, amik nem minősültek a monopóliumi tilalom megszegésének. Például a szolgák kezelhették egymás haját. A bér fejében történő munkavégzés a saját háztartáson kívül kellett, hogy megtörténjen. A borbélyengedély tulajdonosának legalább egy, ezt a mesterséget kitanult iparost kellett foglalkoztatnia.²³

Ezen rövid összefoglalás után kívánok rátérni a dolgozatom központi témájára, vagyis a bányák magáncélú hasznosításainak kérdéskörére.

²³ Schönbauer, Zur Erklärung der *lex metalli Vipascensis*, 189 pp

I. fejezet

A hozományi telken nyitott bányákkal kapcsolatos jogesetek tényállás-exegézise

1. Bevezetés

A Digestában nem található olyan *titulus*, amely a bányákkal kapcsolatos fragmentumokat egységbe foglalná. A kodifikációs művet olvasva különböző *titulusok* alatt találkozhatunk nyersanyag lelőhelyekkel összefüggő jogesetekkel. Különösen a Digesta 23. és 24. Könyvében, a hozomány témakörével kapcsolatban lelhetünk bányákkal kapcsolatos tényállásokra.

A hozomány jogintézményéről röviden azt kell tudnunk, hogy a köztársaság idején már szokás volt, hogy a nő családja vagy az önjogú nő vagyont juttasson a férjnek a házasság terheinek megkönnyítése érdekében.²⁴ A hozomány tárgyát képezhette haszonélvezet, tulajdonjog vagy bármilyen követelés is.²⁵ Az általam vizsgált jogforrásokban arra látható példa, hogy a nő családja olyan telket ad hozományul, amin a férj bányát nyit vagy tovább üzemeltet. A bányák fontos jövedelemforrást jelentettek mind a családok, mind a Birodalom számára. Éppen ezen jelentőségük miatt maradhattak fenn olyan jogesetek, amelyek a hozományi bányák tulajdonjogi helyzetével foglalkoznak a házasság megszűnése esetén. Azért lehetett vita tárgya ezen bányák tulajdonjoga, illetve az ezekkel kapcsolatos költségek elszámolása, mert a hozomány tárgya visszakövetelhető volt a házasság felbontásakor (vagy valamelyik házastárs halála esetén). Kezdetben ezt csak akkor lehetett peresíteni, ha a visszaadást *stipulatio*val kikötötték. Ezt a keresetet *actio ex stipulatu*nak hívták. Ezt váltotta fel az a *bonae fidei* kereset, amit *actio rei uxoriae* néven ismerhetünk, és amelynek a peresítéséhez már nem volt szükség előzetes *stipulatio*ra. A iustinianusi jog ezen kereseteket egységesen *actio ex stipulatu* névvel illette. A kereset célja az volt, hogy a nő vagy az ő családja a hozományt természetben visszakapja. Ha ez nem volt lehetséges, akkor a férj köteles volt a hozomány értékét megtéríteni.²⁶

²⁴ Kaser - Knütel, *Römisches Privatrecht*, 293.p.

²⁵ Höbenreich, Scylla, 116-117, 144 pp.

²⁶ Vö. Földi - Hamza, *A római jog története és intézményei*, 257 pp valamint Molnár - Jakab, *Római jog*, 149 pp.

2. D. 23,5,18 pr. tényállás-exegézise

A következő jogforrás a Digesta 23. könyvében olvasható, az 5. *titulus* alatt. A joggyűjtemény ezen címe a hozományi telekkel kapcsolatos szabályozásokat foglalja össze. A forráshely megjelöléséből láthatjuk, hogy Labeo véleményét kommentálja Iavolenus a szövegrészben, amely a következőképpen hangzik.

D. 23,5,18pr.

Iavolenus 6 ex post. Lab.

Vir in fundo dotali lapidicinas marmoreas aperuerat: divortio facto quaeritur, marmor quod caesum neque exportatum esset cuius esset et impensam in lapidicinas factam mulier an vir praestare deberet. Labeo marmor viri esse ait: ceterum viro negat quidquam praestandum esse a muliere, quia nec necessaria ea impensa esset et fundus deterior esset factus. Ego non tantum necessarias, sed etiam utiles impensas praestandas a muliere existimo nec puto fundum deterioorem esse, si tales sunt lapidicinae, in quibus lapis crescere possit.

A férj a hozományi telken márványbányát nyitott, később azonban elváltak. Kérdés, hogy a márvány, amit már kibányásztak, de még nem szállítottak el, kié legyen, valamint hogy a feleség köteles-e a márványbányára fordított kiadásokat a férjnek megtéríteni.

Labeo szerint a kibányászott, de el nem szállított márvány a férjé. Egyébként pedig tagadja azt, hogy a feleségnek bármit is meg kellett volna térítenie a férjnek, mivel azok a beruházások nem voltak szükségesek, a telek értéke pedig csökkent.

Én (Iavolenus) úgy vélem, hogy nem csupán a szükséges, hanem a hasznos beruházásokat is köteles a feleség megtéríteni. És nem hiszem, hogy a telek rosszabbodott volna, ha olyanok a kőbányák, amelyekben a kőzet utána nőhet.

A jogesetet olvasva két jogász véleményével találkozunk, Labeóéval és Iavolenuséval. Marcus Antistius Labeot, Trebatius tanítványaként,²⁷ a proculianusi iskola alapítójaként ismerhetjük. Kr. e. 54 körül született és Kr. u. 22 körül halt meg Rómában.²⁸ Pomponius

²⁷D. 1, 2, 2, 47 Pomponius.

²⁸Kunkel – Liebs, Juristen, 32, és 114.

szerint Labeo a kor legkiválóbb jogtudósa, aki sokrétű tanulmányokat folytatott. Ezt jelzi az is, hogy mintegy négyszáz kötetet írt. Munkái a későbbi időkben is kiemelkedő jelentőséggel bírtak,²⁹ a kodifikáció során számos könyvét beemelték a Digestába.³⁰ Könyveiben tárgyalja mind a polgári (*ius civile*), mind az egyházi (*ius pontificium*) jogot, továbbá magyarázza a XII táblás törvényeket (*XII tabulae*), kommentálja a *praetori edictum*okat és a *responsa*numokat. Az Augustus császár által felkínált consuli tisztségviselését visszautasította, csak praetori hivatalát töltötte be élete során.³¹

Iavolenus Priscus is igen neves, kiemelkedő jogtudós, aki C. Sabinust követően a schola Sabiniana vezetője lett. 86-ban consuli hivatalát töltötte be, illetve Britanniában több légió parancsnoka volt. Germania helytartója 90-ben, majd később Syriában és Afrikában is helytartóként szolgált. A Digestában számos helyen találhatunk tőle idézetet.³²

A fenti forráshelyet megvizsgálva megállapíthatjuk, hogy Iavolenus Labeo korábbi munkáját kommentálja. A jogtudós Labeo véleményéhez fűzi saját megítélését a jogesettel kapcsolatosan. Ilyen és hasonló megoldásokkal számos helyen találkozhatunk a Digestában. A kommentálás közkedvelt megoldása volt a véleménynyilvánításnak a jogtudósok között.³³

A tényállásban két személy szerepel: a férj és a feleség. A jogeset szerint a nő hozománya³⁴ volt a márványbánya, amely a házasságkötés alkalmával került a férj birtokába, a házassági terhek megkönnyítése végett.³⁵

Meg kell jegyezni, hogy a hozományadás értelemszerű előfeltétele az érvényes³⁶ házasság³⁷ volt.

A római házassági jog a házasság két típusát ismerte el a hódításokat követően. Eszerint beszélhetünk civiljogi házasságról (*matrimonium iustum*) és az idegenek közötti

²⁹ Jolowicz – Nicholas, Historical Introduction to the Study of Roman Law, 378. p.

³⁰ Pecz, Ókori lexikon I./2. kötet, 1053.p.

³¹ Jolowicz – Nicholas, Historical Introduction to the Study of Roman Law, 380 pp.; Kunkel – Liebs, Juristen, 114

³² Jolowicz – Nicholas, Historical Introduction to the Study of Roman Law, 383.p.; Kunkel – Liebs, Juristen, 138 pp.

³³ Vö. Schulz, Geschichte, 25 pp., 106 pp.

³⁴ Jakab, Forum Romanum, 205.p. a következőképpen definiálja: „Dos: A házasság terheinek megkönnyítése céljából a nő családja (illetve önálló nő) által a férjnek juttatott vagyon, amely a házasság megszűnése után a nőnek vagy örökösének visszaadandó.”

³⁵ *Ibi dos esse debet, ubi onera matrimonii sunt* (D. 23,3,56,1 Paulus) „ott legyen a hozomány, ahol a házasság terhei vannak”. Vö. Höbenreich, Scylla, 116 skk. a hozomány szociális vonatkozásairól.

³⁶ Már a római jogban is ismerték az abszolút- és a relatív házassági akadályokat. lsd. Földi-Hamza, A római jog története és intézményei, 254.p. vagy Molnár-Jakab, Római jog, 143.p.

³⁷ Modestinus a következőképpen ír a házasság jogintézményéről: *Nuptiae sunt coniunctio maris et feminae, consortium omnis vitae, divini et humani iuris communicatio* (D. 23,2,1). „a házasság a férfi és a nő kapcsolata, egész életre szóló sorsközösség, isteni és emberi jog szerinti közösség”. Molnár - Jakab, Római jog, 143.p. „A teljes jogú házasság (*matrimonium iustum*) nem más, mint házastársak közötti együttélés (*conubium*) házassági szándékkal (*affectio maritalis*). A római házasságról átfogó képet nyújt Kaser – Knütel, Römisches Privatrecht, 36 pp. 282 pp. és Gardner, Frauen, 36 pp.

házasságról (*matrimonium non legitimum*). *Matrimonium iustum* csak két, római polgárjoggal, illetve *conubiummal* rendelkező személy között jöhetett létre.³⁸ Róma csak az ilyen házasságot ismerte el teljes jogú házasságnak. *Matrimonium non legitimum* jött létre, ha az egyik fél *conubiummal* nem bíró latinjogú vagy peregrinus volt. A jog a házasság ezen típusát nem ismerte el teljes jogú római házasságnak, csupán úgy tekintett erre a jogintézményre, mint amihez a helyi jog joghatásokat fűz.³⁹ Továbbá feltétele volt az érvényes házasságnak, hogy ne álljanak fenn házassági akadályok.

A történeti tényálláshoz visszatérve, két kérdéskört kell vizsgálni:

1. A felek válása esetén kit illet meg a hozományi telken található kibányászott, de még el nem szállított márvány?
2. Ki viselje a bányára fordított beruházások költségét?

A bánya tulajdonjoga nem képezheti vita tárgyát annak hozományi jellege miatt. A hozomány ugyanis hiába került a férj tulajdonába, az a házasság fennállásakor is női vagyon (*res uxoriae*)⁴⁰ volt, így a férj visszaadási kötelezettség terhelt a frigy felbontása esetén.⁴¹ Az önjogú nő, illetve apai hatalom alatt álló nő esetében az apa *actio rei uxoriae*vel fordulhatott a férj ellen a hozomány visszaadása érdekében. Főszabály szerint a hozomány tárgyát természetben kellett kiadni. Abban az esetben, ha a hozomány már természetben nem volt meg a házasság felbontásakor, a férjnek annak becsértékét kellett megtérítenie.⁴²

A kérdésekhez kapcsolódóan két jogászai véleményt figyelhetünk meg a jogesetben:

1. Labeoét,⁴³ aki azt mondja, hogy a kibányászott, de el nem szállított márvány a férjre illeti meg, de a feleségtől nem követelheti a bánya nyitása és fenntartása érdekében tett beruházások összegét, mivel azok nem voltak szükségesek. Továbbá hozzáteszi, hogy a bányászati tevékenység folytatása „elvett” a telekből, mert a természeti kincsek mértékét csökkentette.

³⁸ A *conubium*ot peregrinus nők a polgárjogtól függetlenül is megkaphatták, ahogyan ezt a diploma *militaris* gyakorlata mutatja, vö. például CIL 14,7.

³⁹ Vö. Brósz-Pólay, Római jog, 151pp. illetve Földi-Hamza, A római jog története és intézményei, 258 pp.

⁴⁰ Vö. Földi - Hamza, A római jog története és intézményei, 258pp. illetve Molnár - Jakab, Római jog, 149.p.

⁴¹ *Cum eadem res et ab initio uxoris fuerant et naturaliter in eius permanserunt dominio* (C. 5.12.30pr.) „mivel ezek a dolgok kezdetől fogva a feleségéi voltak, és természetes módon megmaradtak az ő tulajdonában”. Vö. Kaser - Knütel, Römisches Privatrecht, 294 pp.

⁴² Vö. Brósz - Pólay, Római jog, 157 pp. illetve Földi - Hamza, A római jog története és intézményei, 258 pp.

⁴³ A *schola Proculiana* megalapítója, akit a kor legelismertebb jogászáként tartanak számon. vö. Molnár - Jakab, Római jog, 57.p.

2. Iavolenus⁴⁴ véleményem szerint abban egyetért Labeoval, hogy a férj legyen a kibányászott és el nem szállított márvány. Azonban ellentétes álláspontra helyezkedik a beruházások megtérítésével kapcsolatban, ugyanis Iavolenus azt mondja, hogy nem csupán a szükséges, hanem a hasznos beruházásokat is meg kell térítenie a feleségnek. Továbbá vitatja azt is, hogy a márványkitermeléssel a hozományi telek kisebbedett volna, feltéve, hogy a bánya közete visszanőhet.

Ha a tényállást alaposan megvizsgáljuk a következő jogi probléma tárul elénk. A férj és a feleség közös akaratallal döntenek úgy, hogy felbontják a házassági életközösséget.⁴⁵ A közös akaratelhatározásról a „*divortio*” szócska árulkodik, amelynek jelentése „eltávolodni, elválni”.⁴⁶ De a férj nem akarja visszaadni a feleségnek az itáliai hozományi telek (*fundus dotalis Italicus*) tulajdont, így a feleség *actio rei uxoriae*vel perli a férjet. Azért valószínűsíthető ennek a keresetnek a használata, mert a jogászok mérlegelik a ráfordítások megtérítésének a kérdését.⁴⁷ A férjnek nem áll rendelkezésére olyan kereset, amivel a nőtől kérhetné a beruházásai megtérítését, számára csak a *ius respondendi* áll fenn, ez a jog is csak addig illeti meg a férjet, amíg ki nem adta a hozományi telket.

Mit kérhet a nő? A feleség két dolgot kér, egyrészt, hogy a férj adja vissza a hozomány tárgyát, másrészt, hogy a kibányászott, de el nem szállított márványt is adja ki a férj.

A férj jogásza is kettébontva vizsgálja meg a követelést.

1. A feleség azzal érvelhet, mikor a kibányászott, de el nem szállított márvány kiadását kéri a férjtől, hogy a hozományi telek gyümölcsői a házasság terheinek a megkönnyítését szolgálják (*onera matrimonii*).⁴⁸ Így abban az esetben, ha felbomlott a házasság és a gyümölcsöket nem használták fel, akkor azokat már ezután sem tudják a házassági terhek megkönnyítésére felhasználni, mivel a hozomány célját vesztette.

Labeo, ezzel szemben azt mondja, hogy nem a hozomány célját kell figyelembe venni a meglévő gyümölcsök tulajdonjogának eldöntéskor, hanem a tulajdonjogi szempontokat kell figyelembe venni, vagyis azt, hogy ki szerzett

⁴⁴ A *schola Sabiniana* neves jogtudósa. A sabinianusok vezetője C. Sabinust követően. 86-ban consul, több légió parancsnoka. vö. Molnár - Jakab, Római jog, 57.p.

⁴⁵ A válás társadalmi hátteréhez vö. Gardner, Frauen, 84 pp.

⁴⁶ A válás a házasságot, vagy a felek közös akarata alapján (*divortium*) vagy a felek egyoldalú nyilatkozattételével (*repudium*) szüntette meg. Vö.: Kaser-knütel, Römische Privatrecht, 290 pp; Földi - Hamza, A római jog története és intézményei, 255.p.

⁴⁷ A hozomány kiadása elsősorban a feleség egzisztenciájának biztosítására szolgált a válás után, vö. Gardner, Frauen, 99.p.

⁴⁸ D. 17,2,65,16 és D. 10,2,20,2

a gyümölcsön tulajdonjogot. A férj a házasság fennállása alatt a hozomány gyümölcsein elválással tulajdont szerez. Így azt kell megvizsgálni, hogy *fructusok* elválásakor a házasság még fennállott-e. A frigy megvolt, így a gyümölcs a férjet illeti meg, azzal szabadon rendelkezhet. A *fructus* az *actio rei uxoriae* keresettel nem lehet perelni, azaz nem lehet a férjtől a kibányászott, de el nem szállított márványt visszakövetelni.

2. A feleség második kérése a hozományi telek visszaadása volt. Erre a férj azt mondja, hogy addig nem adja ki a *fundus dotalis Italicus*, amíg a nő meg nem téríti az ő ráfordításait. Tehát a férj *ius retentionis*szal, azaz a visszatartás jogával él.⁴⁹ „*Impensae necessarie dotem ipso iure minuunt.*” A szükséges beruházások a hozományt automatikusan csökkentik.⁵⁰

Azért vélem, hogy ez a jogi probléma áll a jogeset mögött, mert más esetben nem lehetne szó a férj megtérítési igényéről, mivel, ha a férj kiadta a hozományi telket, akkor utólag már nem áll módján a követeléseit érvényesíteni. Nincs számára olyan kereset, amivel a ráfordításait kérhetné a feleségtől.⁵¹

A feleség keresetének, az *actio rei uxoriae*nek az eredete nincs tisztázva. Kaser szerint az eredetét olyan esetekben kell keresni, ahol a férj olyan asszonytól vált el, akinek a válás nem volt felróható.⁵² Mivel ha a nő adott okot a házasság felbontására, akkor elveszítette a jogát a hozományra, vagyis a *dos* a válás estén is a férj tulajdonában maradt. Az *actio rei uxoriae* előtt a hozomány visszaadása csak akkor volt peresíthető, ha a visszaadásra *stipulatio* formájában ígéretet tettek.⁵³ Mégis bizonyos esetekben visszatartási joga volt a férjnek, például kezdetben a szükséges ráfordításainak a megtérítése, később pedig a hasznos beruházásai költségét is kérhette a férj.⁵⁴

Rátérve a beruházások megtérítésének kérdéskörére, először is azt kell megállapítani, hogy a bánya nyitása és fenntartása szükséges vagy hasznos beruházásnak számít-e. A *textus*ban *Iavolenus* nem fogadja el *Labeo* véleményét. *Labeo* ugyanis azt mondja, hogy a férjé legyen a márvány, de ezen kívül, nem kérheti a nőtől a szükséges beruházásainak a

⁴⁹ A férj visszatartási jogot gyakorolhat az *actio rei uxoriae*val szemben a telken a ráfordításainak a megtérítésének az erejéig (*propter impensas*). Kaser, *Das römische Privatrecht*, 339.p. és főleg *Bürge*, *Retentio*, 37.p.

⁵⁰ D. 25,1,5 pr.

⁵¹ *Vö. Bürge*, *Retentio*, 14 pp.

⁵² Kaser, *Das römische Privatrecht*, 337.p.

⁵³ *Vö.:* Kaser, *Das römische Privatrecht*, 338 pp.

⁵⁴ *Vö.:* Kaser, *Das römische Privatrecht*, 340.p.

megtérítését. Mert a jogtudós abból a szabályból indul ki, hogy a szükséges beruházás a hozományt automatikusan csökkenti. De megállapítja, hogy a férjnek semmilyen szükséges beruházása nem volt, mivel az állagmegóvás feltétele, hogy ne sérüljön, fogyatkozzon a dolog.⁵⁵

A szükséges beruházást (*impensae necessariae*) Paulus a következőképpen definiálja:

D. 50,16,79pr.

Impensae necessariae sunt, quae, si factae non sint, res aut peritura, aut deterior futura sit.

Szükséges beruházások azok, amelyeket ha nem végeznek el, a dolog vagy elpusztulna, vagy rosszabbodna.

Tehát a dolog állagának, minőségének megőrzése érdekében tett beruházásokat értjük a szükséges alatt.

Hasznos beruházások (*impensae utiles*) fogalmát szintén Paulus fogalmazza meg:

D. 50,16,79,1

Utiles impensas esse, quae meliorem dotem faciant, non deterioem esse non sinant, ex quibus redditus... adquiratur: sicuti arbusti pastinationem ultra quam necesse fuerat, item doctrinam puerorum.

Hasznos beruházások azok, amelyek a hozományt (a dolgot) jobbá teszik, amelyek nemcsak rosszabbodni nem engedik. Ezekből... jövedelemre lehet szert tenni, mint például: gyümölcsöskertnek a szükségesen túlmenő megmunkálása, ugyanígy a rabszolgagyerek taníttatása.

Tehát olyan befektetéseket értünk a hasznos beruházás alatt, amelyek objektíve értéknövelők a dologra.

Labeo (feltehetően a fenti definíciók alapján) úgy vélte, hogy a férjnek semmilyen szükséges beruházása nem volt, sőt a föld állapota még rosszabbodott is azáltal, hogy a márványt kitermelte, mivel a telek ezáltal fogyatkozott. Szükséges beruházások

⁵⁵ A beruházások problematikájához vö. Kaser - Knütel, *Römisches Privatrecht*, 137.p.

eredményeként a dolog állaga javul, legalábbis az értékét megtartja, de ebben az esetben a férj beruházásai a telek állapotát csökkentették, így ettől kezdve ezek a beruházások nem minősülnek szükségesnek, ebből kifolyólag a feleség nem tartozik „neked” semmivel. Továbbá ebből következik, hogy a telket vissza kell adnod, nincs visszatartási jogalapod a földterületre. Labeo tehát elismerte, hogy a férjnek a szükséges beruházásait meg kell téríteni, ő csak a konkrét esetre mondja ki, hogy ez itt nem minősül szükséges beruházásnak.

Iavolenus azzal egyetért, hogy a bányára, telekre fordított kiadások nem minősülnek hasznosnak, de a jogtudós felteszi azt a kérdést, hogy mi van azokkal a beruházásokkal, amiket a férj eszközölt a területen, és amiket a házasság felbontása után a feleség is tud hasznosítani. A lelőhely (bánya) feltárása hasznos beruházásnak minősül, mert ezáltal a telek értéke ténylegesen emelkedett. A férj Iavolenus érvelését követve elismeri, hogy a beruházásai nem minősülnek szükségesnek, de mindenféleképpen hasznosnak kell tekinteni ezeket. Így a férj visszatartási jogát nem a szükséges, hanem a hasznos beruházásokra alapítja. Iavolenus úgy véli, hogy a férjet a hasznos beruházásaira tekintettel megilleti a *ius retentionis* joga.⁵⁶

Labeo és Iavolenus között azért lehet eltérő vélemény a szükséges és hasznos beruházások megtérítésével kapcsolatban, mert más jogi iskolát képviseltek,⁵⁷ illetve eltérő korban éltek.⁵⁸ Úgy gondolom Iavolenus abban egyetértett Labeoval, hogy a bányászatra fordított költségek nem szükséges beruházások, viszont az érvelésével, indokolásával már nem tudott egyetérteni. Vagyis a jogtudós Labeóval ellentétben nem gondolja úgy, hogy a márvány kitermelése csökkentené a telek értékét. Bár hozzáteszi, hogy „ha olyanok a kőbányák, amelyekben a kőzet utána nőhet”, ezzel a kitételrel Iavolenus, már a gyümölcs dogmatikai megítélésének kérdéskörét érinti.

A korabeli jogászok nem alkották meg szabatosan a gyümölcs definícióját. De a Digesta fragmentumaiból kiindulva a következő régi definíció adható a gyümölcs fogalmára: „Gyümölcsön (*fructus*) értjük egy dolognak időszakonként visszatérő hozadékát, amelyet a dolog természetes úton hoz létre anélkül, hogy állagában fogyatkozna.” Továbbá hozzáteszik a jogászok, hogy: „Gyümölcsnek tekintették a normális gazdálkodás mértékét meg nem haladóan az erdőben a fakivágást, illetve a bányánál a fejtést.”⁵⁹ Ezt a főszabály alóli kivételt azért fontos figyelembe venni, mert az általánosan elismert gyümölcs meghatározásába nem illeszthetők bele a lelőhelyekből kitermelt nyersanyagok, mivel a bányák esetében csak az

⁵⁶ Vö. Bürge, Retentio 37 pp.

⁵⁷ Labeo a schola Proculiana alapítója, míg Iavolenus a schola Sabiniana híres tagja.

⁵⁸ Labeo Kr.e. 54 körül született és Kr. u. 22. körül halt meg, míg Iavolenus Kr.u. 79-138 között élt.

⁵⁹ Molnár – Jakab, Római jog 194.p.

anyadolog sérelmével jöhet létre a gyümölcs, sőt a kitermelés a bánya folytonos fogyatkozását eredményezi, amíg az ki nem merül.

A jogászok között vita tárgyát képezi ez a kérdés, hiszen a primer forrásokat olvasva azt tapasztaljuk, hogy a jogtudósok számos esetben nem minősítik gyümölcsnek a föld mélyéből kifejtett nyersanyagokat. Jó példa erre a D. 24,3,7,13, ahol Ulpianus kimondja: „*quia nec in fructu est marmor*”, vagyis „a márvány nem számít gyümölcsnek”. Valamint a D. 23,3,32, ahol Pomponius így fogalmaz: „*Si ex lapidicinis dotalis fundi lapidem vel arbores, quae fructus non essent*”, vagyis, „ha a hozományhoz tartozó kőbányából köveket vagy fákat, amelyek nem számítanak gyümölcsnek”.⁶⁰

Az elemzett forrásban Labeo is azzal zárja véleményét a bányászatra visszautalva, hogy: „*et fundus deterior esset factus*” vagyis, „a telek értéke pedig csökkent”. A jogtudós ezen kijelentéséből arra következtetnek, hogy ő sem gyümölcsnek ítéli meg a márványt, ugyanis, ha annak tekintené, akkor nem értékelné a nyersanyag kitermelést értékcsökkenésnek.

Úgy vélem Iavolenus már ahhoz az állásponthoz közelít, hogy a márványt gyümölcsnek kell megítélni. Azonban nem foglal egyértelműen állást a kérdésben, mert feltételhez köti állítását. Ugyanis azt mondja, hogy abban az esetben nem csökken a telek értéke, ha a kőzet újra tud nőni a bányában. Lefordítva a gyümölcs megítélésére a véleményét, a márvány gyümölcs, ha visszanő a bányában.

Mit érthet Iavolenus a kőzet visszanövése alatt? Nemcsak ebben a jogforrásban találkozhatunk a kövek újjáképződésének a gondolatával. Ulpianustól⁶¹ és Pliniustól is olvashatunk olyan fragmentumokat, ahol megemlítik a kőzetek feltöltődését.⁶² Ulpianus így fogalmaz: „*(...)quia nec in fructu est marmor: nisi tale sit, ut lapis ibi renascatur, quales sunt in gallia, sunt et in asia.*” vagyis „*(...) a márvány nem számít gyümölcsnek, hacsak nem olyan lenne, hogy a kövek ott visszanőnek, mint Galliában és Ázsiában.*” Azt láthatjuk, hogy Ulpianus is a kövek visszanövésétől teszi függővé a márványnak a gyümölcsnek tekintését. Ami a gyümölcs definíciója alapján logikus is, mivel így valósulna meg a dolognak az időszakonként visszatérő jellege. A valóságban azonban nehezen képzelhető el a kőzetek napi szintű újjánövésének lehetősége. Ezzel kapcsolatban egy pliniusi forrásból is a szkeptikusság érződik.

⁶⁰ Lásd a teljes idézetet: „*Si ex lapidicinis dotalis fundi lapidem vel arbores, quae fructus non essent, sive superficies aedificii dotalis voluntate mulieris vendiderit, nummi ex ea venditione recepti sunt dotis.*”

⁶¹ Tyrusban született, az öt remekjogász egyike. vö.: Pecz, Ókori lexikon II./2. kötet, 1119.p.

⁶² Ilyen például a D. 24,3,7,13 és a Plin. 36,24,125.

Plin. 36,24,125

Italiae ipsius miracula marmora in lapicidinis crescere auctor est Papirius Fabianus, naturae rerum peritissimus, exemptores quoque adfirmant compleri sponte illa montium ulcera. Quae si vera sunt, spes est numquam defutura luxuriae.

Olaszország csodáinak egyike, amelyért az elismert természettudós, Papirius Fabianus⁶³ kezeskedik, az az, hogy a márvány ténylegesen nő a bányákban, sőt a bányászok közösen azt állítják, hogy a hegyek a saját hegyoldalukat feltöltik. Ha ez igaz, akkor azt remélhetjük, hogy mindig lesz elég márvány a luxus igényeinek kielégítésére.

Plinius Secundus Kr. u. 23-ban született Novum Comumban. Rómában töltötte ifjú éveit, ahol a tudománynak szentelte életét, majd a germániai hadseregnél szolgált lovastisztként. A Vezúv kitörésénél, 79-ben vesztette életét. Az utókor elsősorban a híres *Naturalis Historiae Libri XXXVII.* című munkája alapján ismeri, melyet 77-ben Titus császárnak ajánlott. Ezen könyve természettudományi lexikonnak is tekinthető, mely nagy elismerésnek örvendett mind az ó- és középkorban. Ebből a művéből származik a fent említett idézet is. A sokoldalú tudós többi könyve megsemmisült, ezen munkáinak címeit a fiatalabb Pliniustól ránk maradt címjegyzékből ismerhetjük meg. Hadtudományi munkája volt a *De jaculatione equestri liber unus*, a retorika körébe tartozott például a *Studiosi libri tres* című műve, míg történeti témájú könyvei a *De vita Pomponii Secundi libri duo*, *bellorum Germaniae libri XX*, és a *Fine Aufidii Bassi libri XXI.*⁶⁴ Utóbb említett művéből sokat merített Tacitus, Suetonius és Plutarchus is.⁶⁵

A *Naturalis Historiae Libri XXXVII.*-ből idézett forrásban Plinius is csak feltételes módban mer fogalmazni a kőzetek újjáépződésével kapcsolatban. Véleményem szerint a márvány visszanövése a kor közkedvelt tudományos témája lehetett, de talán nem tekinthető többnek egy téves közhiedelemnél.

⁶³ Idősebb Seneca kortársa volt, nyilvános előadásokat tartott a filozófiáról, továbbá filozófiai és természetrajzi munkákat készített. Munkái néhány töredék kivételével elvesztek.

⁶⁴ Más néven: *Historia temporum meorum*.

⁶⁵ Vö.: Pecz, Ókori lexikon II./1., 527.p.

A jogforrásokkal ellentétben, a jogászok többségi álláspontja elismeri a bányákból kinyert ásványok, fémek *fructus*ként való megítélését.⁶⁶ A D. 50,16,77 fragmentuma ugyanis megalapozza azt, hogy gyümölcsnek tekinthessük az olyan időközönkénti hozamokat, amelyek az anyadolog sérelmével jönnek létre.⁶⁷

D. 50,16,77

Paulus 49 ad ed.

"Frugem" pro reditu appellari, non solum frumentis aut leguminibus, verum et ex vino, silvis caeduis, cretifodinis, lapidicinis capitur, Iulianus scribit. "fruges" omnes esse, quibus homo vescatur, falsum esse: non enim carnem aut aves ferasve aut poma fruges dici. "frumentum" autem id esse, quod arista se teneat, recte Gallus definisse: lupinum vero et fabam fruges potius dici, quia non arista, sed siliqua continentur. quae Servius apud Alfenum in frumento contineri putat.

Régebben a termények közé sorolták nemcsak a szemes magvakat és a zöldségeket, hanem a bort, a kivágott fát, kitermelt agyagot és követ, ahogy Julianus írja. Mivel nem igaz az, hogy csak azt lehetne terménynek nevezni, amit az ember megehet. Példának okáért a ló és a csirke valamint a vadhús és a gyümölcsök sem számítanak terménynek. Habár Gallus úgy definiálja a gabonát, mint az a termés, ami kalászon terem, mégis inkább a különböző hüvelyeseket lehet terménynek tekinteni, mert ezek hüvelyben nőnek. Ezt a definíciót tartja Servius is helyesnek, úgy ahogy ezt Alfenus is megfogalmazta.

A nyersanyagok gyümölcsként való megítélésének dogmatikai kérdéseitől visszakanyarodva a Iavolenus által kommentált forrásanyagra, a tényállás a következőképpen folytatódik:

D. 23,5,18,1

Iavolenus 6 ex post. Lab.

Si per mulierem mora fieret, quo minus aestimationem partis fundi viro solveret et fundum reciperet, cum hoc pactum erat: fructus interim perceptos ad virum

⁶⁶ Lásd: Kase, Das römische Privatrecht I., 384.p. Brósz-Pólay, Római jog, 238.p. Földi-Hamza, A római jog története és intézményei, 340.p. Molnár-Jakab, Római jog, 194.p. Pfeifer, *Ius Regale Montanorum*, 95 pp.

⁶⁷ Vö. Brósz-Pólay, Római jog, 238.p

pertinere ait Labeo. Puto potius pro portione fructus virum habiturum, reliquos mulieri restitutum: quo iure utimur.

Labeo azt mondja, hogy ha a feleség késelemben esett azzal, hogy megfizesse a férjnek a (hozományi) telken (fennálló) közöstulajdoni részaránynak a becsértékét (*litis aestimatioj*át) és visszavegye a földet, miként ebben megállapodtak, a késelemben ideje alatt beszedett gyümölcsök a férjnek illetik meg. Én inkább azt gondolom, hogy a férj a saját tulajdoni részarányának megfelelő mennyiségű gyümölcsöt tarthat meg és azt a részt, amely ezt meghaladja, ki kell adni a feleségnek. Ez a hatályos jogunk.

A jogeset tárgya a férj és feleség közös tulajdonában⁶⁸ álló telek. A közös tulajdon fennállására a „*partis fundi*” (telek része) illetve a „*pro portione*” (eszei részarány) szókapcsolatok utalnak. Hogy lehetséges egy ilyen tulajdoni helyzet létrejötte? Szerintem ez leginkább úgy jöhetett létre, ha a házasság előtt a nőnek vagy a *pater familias*ának és a férfinak volt egy telke, ami osztatlan alapú közös tulajdonban volt. A férfi és a nő házasságot kötött és a feleség vagy a *pater familias* ebből a közös tulajdonban lévő földből a saját tulajdoni részét adta hozományul a férjnek.⁶⁹

A tényállás nem tartalmazza ugyan, de a fentebb elemzett fragmentumból tudjuk, hogy a házasság felbomlott a felek között, így jött szóba a hozományi telek visszaadási kötelezettsége. A hozomány tárgya egy olyan földterület volt, amely a házasság megkötése előtt a későbbi férj és a későbbi feleség (vagy *pater familias*a) közös tulajdonában állt. Feltehetően a szóban forgó föld egy Itáliai telek (*fundus dotalis Italicus*) volt, így ezt természetben kellett visszaadni a nőnek. Ez azt jelentette, hogy a közös tulajdon esetén a nőnek (ha nem akarják természetben megosztani), ki kellett fizetnie, magához kellett váltania a férj tulajdoni illetőségét.⁷⁰ Ebben a felek meg is állapodtak, ezt az elemzett textus is tartalmazza: „*cum hoc pactum erat*”. De amíg a nő nem fizetett ki a férfinak egy meghatározott összeget (a férje tulajdoni részének becsértékét, *aestimatioj*át), addig a férfinél marad a telek; ha viszont a nő fizet, akkor a férfi visszaadja neki a telket a megállapodásuk

⁶⁸ „Tulajdonközösségről akkor beszélünk, amikor az egy dolgon fennálló egyetlen tulajdonjog egyszerre több személyt illet meg (nem a dolog van tehát megosztva, hanem a tulajdonjog).” Földi - Hamza, A római jog története és institúciói, 293.p.

⁶⁹ A hozomány tárgyához vö. Gardner, 104 pp.

⁷⁰ A hozomány becsértékéhez vö. Gardner, Frauen, 105.p.

szerint. „*Reciperet*”, ebből az igéből egyértelműen megállapítható, hogy a jogeset idején a föld a férjnek a birtokában van.

A felek időtűzést tettek arra vonatkozólag, hogy a feleségnek mennyi időn belül kell kifizetnie a férjet. Az időtűzés szükségszerű, ugyanis, ha ezt nem tették volna meg a felek, akkor a nő nem eshetett volna késedelembe. Itt ugyanis az történt, hogy eljött az esedékesség időpontja, de a feleség nem fizetett, nem teljesített, ezáltal ő késedelembe esett (adósi késedelem).

Az a jogi probléma merülhetett fel a volt házastársak között, amivel a jogászhoz fordultak, hogy amíg a nő nem teljesít, és nem szünteti meg az adósi késedelmet a férfi tulajdoni hányadának kifizetésével, addig a beszedett gyümölcsök kit illessenek meg?

Labeo úgy vélte, hogy a késedelem ideje alatt beszedett gyümölcs a férjet illeti. A jogtudós véleménye mögött az állhatott, hogy a férj egyrészt megszerezte a saját tulajdoni részének megfelelő gyümölcsöket, valamint a saját tulajdoni részét meghaladóan beszedett gyümölcsöket a férj a törvényes késedelmi kamatra számolhatta el (akkor is, ha a felek erről külön nem rendelkeztek).

Az adósi késedelem jogkövetkezményei a következők voltak: a késedelembe esés pillanatától az adós felelőssége korlátlanra vált, tehát a *vis maior*ért is felelt.⁷¹ Továbbá meg kellett térítenie az adósnak a hitelező felé a késedelemből eredő kárát, illetve késedelmi kamatok fizetésére is köteles volt.⁷²

Iavolenus, Labeo véleményével ellentétben azt mondta, hogy ilyenkor is figyelemmel kell lenni a tulajdoni részarányokra. A férj csak a saját tulajdoni hányadának megfelelő gyümölcsöt tarthat meg, az ezen felüli gyümölcsöt ki kell adnia a feleségnek. Ez azt vetíti előre, hogy Iavolenus ebben az esetben nem számolt fel késedelmi kamatokat. Vagyis a jogtudós arra a speciális esetre nézve, ha a volt házastársak között, közös tulajdon vonatkozásában merül fel adósi késedelem, akkor mellőzi a kamatszámítást.

A jogesetnek ezen magyarázata a kötelmi jogi viszonyokból vezethető le. Ha azonban a tényállás exegézisére a dologi jog oldaláról keresünk magyarázatot, akkor, mint második dogmatikai esetkör a következő megoldás lehetséges.

Labeo azért is dönthetett úgy, hogy a férjet illetik meg a (házasság felbomlása utáni és a feleség általi becsértéknek a megfizetéséig eltelt időben) beszedett gyümölcsök, mert amíg a feleség meg nem váltotta a férje tulajdoni részét, és amíg vissza nem kapta a hozományt,

⁷¹ Vö.: Földi - Hamza, A római jog története és intézményei, 434 pp.

⁷² *In bonae fidei contractibus ex mora usurae debentur* (Marci. D. 22, 1, 32, 2) A *bonae fidei* szerződéseknél a késedelem folytán kamatot kell fizetni; vö. Kaser - Knütel, Römische Privatrecht, 186 pp.

addig a férj a telek birtokában volt. Ebből kifolyólag, mindaddig tulajdonának számított a telek, így a férj mind az elválással, mind a beszedéssel tulajdont szerez a gyümölcsökön.

Labeo szerint a válás mint jogi tény nem eredményezte azt, hogy a nő egyből vissza is szerzi tulajdonosi jogait a hozományul adott telken. A hozományul kapott telek mindaddig a férj tulajdonát képezi, amíg a feleség a meghatározott becsértéket ki nem fizette részére és a férfi ennek fejében vissza nem adta a nőnek az egész telket.

Iavolenus ezzel szemben azt mondja, hogy magával a házasság megszűnésének jogi tényével viasszaszáll a nőre az őt megillető tulajdonjog. Vagyis feléled az előző jogi állapot, tehát inntől kezdve ki kell, hogy a férj adja a nőnek részarányosan az őt megillető gyümölcsöt. Attól kezdve pedig, hogy a nő kifizeti a férj tulajdoni hányadának becsértékét az telek összes gyümölcsre igényt tarthat.

Összefoglalva ebben az esetben az a jogi kérdés, hogy a nőnek csupán magával a válás jogi tényével felélednek-e a tulajdonjogai vagy szükséges a tulajdonjog feléledéséhez az, hogy a nő kifizesse a férj tulajdonrészének becsértékét, illetve a férj visszaadja a dolgot a feleségnek.

3. D. 23,3,32 és a D. 24,3,7,13 tényállás-exegézise

A hozományi bányák kérdéskörét vizsgáló jogesetek körébe tartoznak a következő fragmentumok is. Ezek a jogesetek azért fontosak, mert a bányákból kitermelt nyersanyagok megítélésére vonatkozó eltérő véleményeket, illetve a hozomány jogintézményének jellemző vonásait jól tükrözik.

D. 23,3,32

Pomponius 16 ad Sab.

Si ex lapidicinis dotalis fundi lapidem vel arbores, quae fructus non essent, sive superficies aedificii dotalis voluntate mulieris vendiderit, nummi ex ea venditione recepti sunt dotis.

Ha a (férj) a hozományhoz tartozó kőbányából köveket vagy fákat, amelyek nem számítanak gyümölcsnek, vagy egy hozományhoz tartozó felülepítményi jogot a felesége beleegyezésével elad, akkor ebből az adásvételből származó összeget a hozományba be kell számítani.

A forrás *inscriptió*jából megállapítható, hogy Pomponius Sabinust kommentálja.⁷³ A textusból láthatjuk, hogy a férj kezeli a feleség hozományát, ő köti meg a hozomány tárgya feletti jogügyleteket. A főszabály szerint a férj a hozomány tárgya felett szabadon rendelkezhetett. Ezalól kivételt csak az itáliai hozományi telek jelentett (*fundus dotalis Italicus*), melyen elidegenítési és terhelési tilalom⁷⁴ állt fenn.⁷⁵ Ezt csak a feleség jóváhagyásával lehetett elidegeníteni és megterhelni. Az érdekesség az ebben a jogesetben, hogy itt feltünteteti Pomponius,⁷⁶ hogy a férj a felesége akaratával adja el a köveket, fákat vagy a felülepítményi jogot, holott a főszabályból kiindulva nem volt szükséges, hogy a feleség beleegyezését kikérje ilyen esetekben. Azt azonban azért fontos kiemelni, hogy a hozományi telek bányájából származott kő vagy annak területén lévő fák voltak az adásvétel tárgyai, és

⁷³ A szöveg Masurius Sabinusra utal vissza, a szegény származású de nagy tekintélyű jogászra, vö. Kunkel-Liebs, Juristen 119.p.

⁷⁴ Kaser, Das römische Privatrecht I., 334, a *Lex Iulia de adulteriis* (Kr.e. 18) egyik fejezete kimondja, hogy a férjnek a feleség hozzájárulása nélkül tilos a hozományuk kapott *fundus Italicus* elidegeníteni.

⁷⁵ Vö. Molnár - Jakab, Római jog, 149 pp.

⁷⁶ A *schola Sabiniana* egyik legkiválóbb jogtudósa, aki jogtörténeti munkái által vált híressé. vö. Molnár - Jakab, Római jog, 57.p. vagy Pecz, Ókori lexikon II./1. kötet, 556.p.

ezeket a jogtudós nem tekinti gyümölcsnek, mert így az ebből származó pénz a házasság felbontása esetén a nőt illeti meg. A *contrario*, ha gyümölcsnek tekintjük a követ és a fát, akkor az ezek eladásából származó összeg nem jár vissza a feleségnek a házasság felbontása után.

Mint már említettem, a jogtudósok között vita tárgyát képezte a bányából kitermelt nyersanyagok gyümölcsként való megítélése. A Pomponiustól származó részletben azt olvashatjuk, hogy a kőbányából kitermelt kő nem számít gyümölcsnek. A jogtudós tehát ellentétes álláspontra helyezkedik a jogászok többségi véleménynel⁷⁷ szemben.

Csakúgy, mint Ulpianus, aki így fogalmaz:

D. 24,3,7,13

Ulpianus 31 ad Sab.

Si vir in fundo mulieris dotati lapidicinas marmoreas invenerit et fundum fructuosiore fecerit, marmor, quod caesum neque exportatum est, mariti et impensa non est ei praestanda, quia nec in fructu est marmor: nisi tale sit, ut lapis ibi renascatur, quales sunt in Gallia, sunt et in asia.

Ha a férj a feleségének a telkén, amelyet hozományul kapott, márványbányát fedez fel, és ezáltal a telek jövedelmezőbb lett, a márvány, amit már kibányásztak, de el nem szállítottak, az a férjé és a beruházásokat nem kell a (férj) részére megtéríteni, mert a márvány nem számít gyümölcsnek, hacsak nem olyan lenne, hogy a kövek ott visszanőnek, mint Galliában és Ázsiában.

A jogeset *inscriptió*ja szerint eme textus Ulpianus Sabinus-kommentárjának 31. könyvéből származik.⁷⁸

Ha a tényállást rekonstruáljuk, azt látjuk, hogy a jogesetben felvázolt jogviszony alanyai a férj és a feleség. A jogest tényállása szerint a férj egy hozományul kapott földterületen a házasság időtartalma alatt egy bányát fedezett fel, és hozzálátott a márvány kitermeléséhez. Később a felek elváltak. A hozományi telket a férjnek a házasság megszűnése után természetben vissza kell adnia a nőnek (vagy annak családjának).

A hozomány gyümölcsseire a visszaadási kötelezettség nem terjedt ki, mivel a jogintézmény céljával az ellentétes lett volna. Ugyanis a hozomány a házasság terheinek

⁷⁷ Kaser, Das römische Privatrecht I., 384.p.

⁷⁸ Vö. Schulz, Geschichte 264 pp.

megkönnyítését szolgálta. A férj a házasság fennállása alatt a hozomány tárgyát gyümölcsöztetheti, és a gyümölcsökön elválással tulajdont szerezhethet. A házasság felbontása esetén a *dos* visszajár a nőnek. Mivel a jogszabályok alapján a hasznos beruházások esetében térítési igény áll fenn az értéknövekedés erejéig, a férj kérhette a telken eszközölt hasznos ráfordításainak a megtérítését.

Esetünkben tehát, ha a kitermelt márvány gyümölcs és a férj a gyümölcsöztetés érdekében objektíve értéknövelő beruházásokat tett (pl.: bányabejáratot, alagutat, tárnát épített ki), amelyekből a házasság megszűnése után a feleség profitálhat, akkor a feleségnek ezeket a telekre fordított hasznos beruházásokat meg kell térítenie a férjnek. *A contrario*, ha a márvány nem gyümölcs és a feleség nem profitálhat a házasság felbontása után a férj beruházásaiból, akkor nincs objektív értéknövekedés, amely összegét a férj kérhetné a feleségtől. Ezt a jogász érvelést látjuk kibontakoztatni a nő jogásza által a tényállásban.

Ebben a textusban is találkozhatunk a kőzetek megújulásával. Itt is a jogász a kifejtett márványt abban az esetben ismerte el gyümölcsnek, ha az visszanyerő. A kőzet megújulására példaként hozza Galliát és Ázsiát.

Kőzettani szempontból azonban ez a kikötés abszurdnak tűnik. A márvány ugyanis üledékes kőzet, mely mészkőből nagy nyomás hatására évmilliók során alakul át. A források szerint híres márvány lelőhelynek számított a Római Birodalomban Egyiptom, Gallia, Propontis, Thessalia, Numidia, Sirmium. Az innen származó a kőzettel borították a mai napig híres római épületeket, többek között a hatalmas Amphitheatrum Flaviumot.⁷⁹ Az építészeknél kívül a szobrászok is nagy becsben tartották a márványt.⁸⁰

⁷⁹ Ismertebb néven Colosseum, amit Vespasianus császár kezdett el építtetni majd Titus császár avatta fel Kr.u. 80-ban.

⁸⁰ Ürögdi, Róma kenyere Róma aranya, 70.p.

4. Összegzés

A hozományi telken nyitott bányákkal kapcsolatos jogesetek szummázataként elmondható, hogy a források kulcskérdése abban áll, hogy gyümölcs-e a márvány? Ezen kérdés eldöntését nehezíti egyrészt az, hogy a jogtudósok nem határozták meg egzaktan a *fructus* fogalmát, másrészt, hogy a korabeli textusokból eltérő válaszok ismerhetőek meg.

A különbségek okai arra vezethetők vissza, hogy a jogtudósok különböző korokban éltek, ahol a jogfejlődés különböző szintű volt. A jogi nézetek változásának a kommentálás eszközével adtak hangot jogászok.

Kezdetben a jog csak azokat a hozamokat ismerte el gyümölcsnek, amelyek az anyadologból annak sérelme nélkül, természetes úton, időszakonként visszatérően jöttek létre. A jogfejlődés következményeként a gyümölcs fogalmát egyre tágabb értelemben lehetett használni, már *fructus*nak tekintették azon hozamokat is, amelyek az anyadolog sérelmével, fogyasztásával jöttek létre. Így ezen fogalom alá tartozónak ismerték el a bányából kitermelt nyersanyagokat, illetve az erdőkből kivágott fákat.⁸¹ Legtágabb értelemben az olyan hozamot is elismerték gyümölcsnek, ami jogszabályi, és nem természetes úton jött létre.⁸²

Az elemzett szövegrészek alapján levonható az a következtetés, hogy, ha a kitermelt nyersanyagot gyümölcsnek tekintjük, akkor ezek értékesítéséből származó összeg, nem számít bele a hozományba a házasság felbomlásakor, mivel ezek célja az, hogy a házasság terheit enyhítsék. Továbbá ebben az esetben a férj kérheti a hozományi telken tett hasznos beruházásainak a megtérítését a feleségtől. A jogfejlődés előre haladtával a kommentátorok ezt a nézetet részesítették előnyben, szemben elődeikkel, akik a bányákból kinyert ércek nem ismerték el *fructus*nak.

⁸¹ Pfeifer, *Ius Regale Montanorum*, 95.p.

⁸² Vö. Brósz - Pólay, *Római jog*, 238.p.; Földi - Hamza, *A római jog története és intézményei*, 340.p.; Molnár - Jakab, *Római jog*, 194 pp.

5. A hozomány és a haszonélvezet jogintézményének közös vonásai

Dolgozatom további részében a bányákkal összefüggésben a haszonélvezet intézményét vizsgálom meg.

A haszonélvezet (*ususfructus*) és a hozomány (*dos*) közös vonásokkal rendelkező jogintézmények. Mindkét intézmény célja, hogy biztosítsa a jogosult részére a megélhetést.⁸³ Továbbá mind a haszonélvezet, mind a hozomány tárgya használható, gyümölcsöztethető.⁸⁴ A gyümölcs tehát a haszonélvezőt, illetve a férjet illeti meg, annak értékének megtérítése nélkül. Az első esetben beszedéssel, míg a második esetben elválással szerez a jogosult a *fructus* felett tulajdont. Mindkét jogintézmény esetében a jogosultak kérhetik a tulajdonostól a hasznos beruházásaik megtérítését. Haszonélvezet esetén a haszonélvezőt, hozomány esetén pedig a férjet terheli a vagyon értékének, állagának megőrzése, a kockázat viselése.

További kapcsolódási pont a jogintézményeknél az a iustinianusi joggyakorlat, amely a feleség halálának esetére, a férjnek biztosította a hozományon fennálló haszonélvezeti jogot a nő állagörököseivel szemben. Ha a házastársak közül a feleség elhalálozott, a férjnek a korábbi joggyakorlat alapján a feleség örökösei részére ki kellett, hogy adnia a hozományt. A iustinianusi jog ezt megváltoztatva azt mondja, hogy mivel nem a férjnek felróható okból szűnt meg a házasság, élete végéig haszonélvezeti jogot kap a hozomány tárgya felett az örökösökkel szemben. Tehát a nő gyermekeit illetve családját csak a tulajdonjog illeti meg. Csak a férj halála után birtokolhatják, használhatják, gyümölcsöztethetik az egykori hozomány tárgyát.⁸⁵ A iustinianusi jognak ez a megoldása harmonizál a túlélő özvegy nő haszonélvezeti jogával az állagörökösök terhére. Ezáltal a túlélő házastársak (akár férfi, akár nő) hasonló kedvezményben részesültek.

A fentiek összegzéseként megállapítható, hogy mind a hozomány, mind a haszonélvezet szoros családügyi kötődéssel bír.

⁸³ Kaser - Knütel, *Römisches Privatrecht*, 293.p.

⁸⁴ Kaser - Knütel, *Römisches Privatrecht*, 143 pp.

⁸⁵ Vö. Földi - Hamza, *A római jog története és intézményei*, 256 pp. illetve Molnár - Jakab, *Római jog*, 150.p.

II. Fejezet

A bányák haszonélvezetével összefüggő jogforrások tényállás-exegézise

1. Bevezetés

Mint már említettem, a bányákra és a bányászatra vonatkozó szabályok, jogesetek nem találhatók meg külön könyvbe rendszerezve a Digestában. A hozományi telken lévő bányákkal kapcsolatos jogeseteken kívül a Digesta 7. könyvében találunk még nyersanyaglelőhelyekhez fűződő fragmentumokat. Az itt elhelyezett tényállások a haszonélvezet jogintézményével foglalkoznak.

A haszonélvezet (*ususfructus*) a személyes szolgalmak egyike, melynek kialakulása K.e. III. századra tehető.⁸⁶ Ekkor vált szokássá, hogy hagyományként haszonélvezetet rendelt az örökhagyó valamely hozzátartozója megélhetésének a biztosítására.⁸⁷ Később ebből a gyakorlatból alakult ki a haszonélvezetnek a szerződéssel létrehozott változata. A haszonélvezet *in rem* védelemmel ellátott önálló joggá vált, mely a jogosultat legfeljebb a haláláig illette meg.⁸⁸ A haszonélvezet leggyakoribb keletkezési formája a hagyományrendelés volt. Az általam vizsgált jogesetekben is hagyományként (*legatum*) rendelt haszonélvezetekre láthatunk példákat. Ezekben a tényállásokban az a jogi probléma merül fel, hogy a haszonélvező hagyományost megilleti-e a bányanyitás joga, és ha igen, milyen feltételekkel.

A haszonélvezet fogalmát a D. 7,1,1 paragrafusában olvashatjuk:

Usus fructus est ius alienis rebus utendi fruendi salva rerum substantia.

„A haszonélvezet idegen dolgokon fennálló használati és gyümölcsöztetési jog a dolgok állagának épségben tartása mellett.”

⁸⁶ A jogintézmény fogalmához vö. D. 7,1,1 és Inst. 2,4 pr.; a szakirodalomban átfogó képet nyújt Grosso, *Uszfrutto* 15 pp.

⁸⁷ Kaser - Knütel, *Römisches Privatrecht*, 143 pp.

⁸⁸ Vö. Brósz - Pólay, *Római jog*, 265 pp.

A meghatározásból kitűnik, hogy a haszonélvezőt megilleti az idegen dolog birtoklása, mindenirányú használata, illetve gyümölcsseinek ingyenes szedése.⁸⁹ Ebből következik, hogy csak az állagra való jog (*nuda proprietas*) illeti meg a tulajdonost.⁹⁰ A haszonélvező védelmét a római jog vindicatio biztosításával teremtette meg. A haszonélvezőt a jogai gyakorlása mellett kötelezettségek is terhelik. Ilyen volt például az állagmegóvási kötelezettség. Ebből a szigorúan értelmezett *custodia* kötelezettségből következik, hogy a haszonélvező az állagot nem változtathatta meg, valamint köteles volt a szokásos karbantartási, javítási munkálatokat elvégezni a haszonélvezet tárgyán, továbbá a közterhek fizetése is őt terhelte.⁹¹

⁸⁹ Az idegen dolog hasznain beszédéssel szerez tulajdonjogot a haszonélvező.

⁹⁰ A tulajdonos részjogosítványai: *uti, frui, abuti, habere, possidere*. Esetünkben csak a *habere* illeti meg a tulajdonost a haszonélvezővel szemben.

⁹¹ Kaser - Knütel, *Römisches Privatrecht*, 144.p.

2. D. 7,1,9,3 tényállás-exegézise

A haszonélvezeti jog a személyes szolgalmak közül véleményem szerint az a jogintézmény, amely a legsokrétűbb, legszínesebb. A haszonélvező egyébként a tulajdonost megillető jogosítványokkal rendelkezik az idegen dolog felett, így ebből adódóan számos vita keletkezett Rómában is az állagtulajdonos és a haszonélvező között. A bányák haszonélvezetére vonatkozó szabályokat Ulpianustól származó két fragmentumon keresztül szeretném ismertetni.

D. 7,1,9,3

Ulpianus 17 ad Sab.

Sed si haec metalla post usum fructum legatum sint inventa, cum totius agri relinquatur usus fructus, non partium, continentur legato.

Akkor is, ha ércet fedeznek fel miután a haszonélvezetet hagyománnyal rendelték, (ezek az ércek) a hagyományhoz tartoznak, amennyiben a haszonélvezetet az egész telekre és nemcsak annak egy részére rendelték.

A jogesetben két személy szerepel, akik az örökhagyó végrendeletének értelmezésén vitáznak, a hagyományos (*legatarius*) és az örökös (*heres*). Az örökhagyó a föld haszonélvezetét rendelte hagyományul⁹² (*legatum*) a *legatarius*nak, anélkül, hogy tudta volna, hogy ércet tartalmaz a föld.⁹³

Jakab Éva a következőképpen definiálja a tágabb értelemben vett hagyományt: „Halál esetére szóló különös jogutódlás; az örökhagyó a hagyatékból egyes jogokat az örökösre szálló vagyon csökkentésével más személynek juttat.”⁹⁴

Esetünkben dologi hagyományról (*legatum per vindicationem*) beszélhetünk. A dologi jogi jogosult haszonélvezetet szerez az állagörökössel szemben. A hagyományos *in rem actióval*, azon belül is *vindicatio ususfructussal* kérheti a hagyomány tárgyának a kiadását.

Kérdés, hogy a felfedezett érc kit illessen meg: a hagyományost vagy az örököst?

⁹² Az örökös oldaláról megközelített fogalom olvasható a D. 30, 116pr. *Legatum est delibatio hereditatis, qua testator ex eo, quod universum heredis foret, alicui quid collatum velit* „A hagyomány a hagyatéknak megcsonkítása, miáltal a végrendelező abból, ami a maga egészében az örökösé lenne, valakinek valamit juttatni kíván.”

⁹³ A bányászati jog és a haszonélvezet kapcsolatához vö. Pfeiffer, *Ius Regale Montanorum*, 49.p.

⁹⁴ Jakab, *Forum Romanum*, 224.p.

A hagyományos azzal tud érvelni, hogy a föld méhének kincsei gyümölcsök, és neki mint haszonélvezőnek joga van a mindenirányú használat mellett a gyümölcsök szedésére is. Így ő azáltal, hogy kibányászta, beszedte a gyümölcsöt, tehát tulajdont szerzett rajta.

Ezzel szemben az örökös azzal védekezhet, hogy az örökhagyó nem tudott arról, hogy a telek rejt magában. Így akarata nem terjedt ki arra, hogy a nyersanyag a legatarius tulajdona legyen. Tehát a *favor testamenti* elvének azon jelentésére hivatkozhat, hogy: *in testamentis plenius voluntates testantium interpretamur* (Paul. D. 50,17,12) „a végrendeleteknél a végrendelkező akaratát minél teljesebben kell értelmezni.” Ha tudta volna az örökhagyó, hogy milyen értékes ez a telek, akkor nem rendelte volna hagyományul, és nem fosztotta volna őt meg ezen jelentős bevételtől.

A réz bányászata nagy jelentőséggel bírt a Római Birodalomban. A bronz pénz, bronz fegyverek és bronz szerszámok elkészítéséhez szükség volt a rézre, mivel a bronz ötvözetét ólom és réz elegyből tudták előállítani.⁹⁵ Fontos rézlelőhelynek számított a birodalom területén Ilva szigete, Hispánia továbbá Kis-Ázsia területe. Ezen bányavidékekről jelentős mennyiségű réz érkezett Rómába.⁹⁶

Ezen ismeretek birtokában érthető, hogy miért szerette volna mind a hagyományos, mind az örökös megszerezni a nyersanyag tulajdonjogát.

A jogász kétféle megoldást vázol fel:

- 1, Ha az egész földre rendelték a hagyományt, akkor a hagyományost illeti meg a nyersanyag tulajdonjoga.
- 2, Ha csak a telek egy részére szólt a hagyományrendelet, akkor az állagörökös tulajdona lesz a réz.

Véleményem szerint Ulpianus is az örökhagyó lehetséges akaratát vizsgálta meg, mikor ezt a két megoldást felvázolta. Ugyanis, ha az elhalt az egész föld haszonélvezetét hagyományul rendelte, az intézmény ismeretében feltehetőleg azon szándékkal cselekedett, hogy bármit találnak később a földön, vagy a felszín alatt, az a haszonélvező megélhetését szolgálja haláláig.

Ha azonban a teleknek csak egy meghatározott részét rendelte haszonélvezetül az örökhagyó, azzal azt sejteti, hogy csak annyit kívánt juttatni a hagyományosnak és nem többet. Tehát minden olyan a szokásos mezőgazdasági hasznosítást meghaladó haszon, amit a halála után fedeznek fel, az már az örökös kell, hogy megillesse.

⁹⁵ Téglás, Római bányákról, 599 pp.

⁹⁶ Ürögdi, Róma kenyere Róma aranya, 80 pp.

3. D. 7,1,13,5 tényállás-exegézise

A következő jogforrásban nem az a kérdés, hogy kié legyen a haszonélvezetül kapott föld méhében rejlő nyersanyag, hanem az, hogy a haszonélvező nyithat-e bányát a haszonélvezet tárgyát képező területen.

D. 7,1,13,5

Ulpianus 18 ad Sab.

Inde est quaesitum, an lapidicinas vel cretifodinas vel harenifodinas ipse instituere possit: et ego puto etiam ipsum instituere posse, si non agri partem necessariam huic rei occupaturus est. proinde venas quoque lapidicinarum et huiusmodi metallorum inquirere poterit: ergo et auri et argenti et sulphuris et aeris et ferri et ceterorum fodinas vel quas pater familias instituit exercere poterit vel ipse instituere, si nihil agriculturae nocebit. et si forte in hoc quod instituit plus redditus sit quam in vineis vel arbustis vel olivetis quae fuerunt, forsitan etiam haec deicere poterit, si quidem ei permittitur meliorare proprietatem.

Ezért kérdéses az, hogy maga a haszonélvező alapíthat-e (nyithat-e) kőbányát, kréta- vagy homokbányát. És én is úgy vélem, hogy maga a haszonélvező megnyithatja, amennyiben ő ezért nem veszi igénybe a telek valamilyen nélkülözhetetlen részét. Tehát a haszonélvezőnek szabad kő- és fémforrások után kutatnia, és aranyat, ezüstöt, kénkövet, rezet és vasat és egyéb más ásványt. (Saját maga szereli föl ezt a bányát) vagy a pater familias szerelt e fel, amennyiben ezzel a mezőgazdasági termőterületnek nem fog ártani. És ha ebben (a bányászati kitermelésben), amit létrehoztak, jövedelmezőbb, mint a szőlő, gyümölcsös vagy olajültetvény, ami korábban volt, talán ezeket ki is vághatja abban az esetben, ha számára meg van engedve, hogy a föld állagát jobbitólag megváltoztassa.

A textus szerkezetét és elhelyezkedésének megjelölését vizsgálva az vehető észre, hogy a forrás két jogász véleményét tár elénk: Ulpianusét és Sabinusét.

Maussurius Sabinus a schola Sabiniana névadója, aki kizárólag a jog tanításából élt, nem viselt hivatalokat élete során. Tiberius császár *ius respondendi* jogot adományozott neki, így császári pecséttel adhatta ki jogi szakvéleményeit.⁹⁷ Fő műve a *Ius civile libri tres*. A Digesta közvetlenül nem, csak közvetve idéz tőle.⁹⁸ Ezt láthatjuk ebben a jogforrásban is. A jogtudósok kedvelt módszere volt a kommentálás, Ulpianus is ezt teszi Sabinus művével.

Ulpianus, föníciai származású római jogász, az öt remekjogász egyike. Neve Septimus Severus császár uralkodása alatt lett ismeretessé. Legtöbb munkáját Caracalla idejében írta. A *Corpus juris civilis* majdnem egyharmadát teszik ki azok a helyek, amelyeket Ulpianus jogi munkáiból vettek át. Fő műveiként tartják számon az *ad edictum* 83 könyvben, amely a *praetori* jogot tárgyalja és az *ad Sabinum* 51 könyvben, amely a polgári jogot ismerteti. Élete során betöltötte a *praefectus praetorio* tisztséget. Ulpianus *praefectus praetorio* lett, de a testőr csapatokat olyan szigorú fegyelem alatt tartotta, hogy Kr. u. 228-ban a *praetorianusok* meggyilkolták.⁹⁹

A textus első mondata, a jogi probléma felvetése minden valószínűséggel Sabinus *Ius civile libri tres* című művéből származik. „*Inde est quaesitum, an lapidicinas vel cretifodinas vel harenifodinas ipse instituere possit:*” „Ezért kérdéses az, hogy maga a haszonélvező alapíthat-e (nyithat-e) kőbányát, kréta- vagy homokbányát.” – veti fel a jogi problémát Sabinus. A feltett kérdést a jogtudós meg is válaszolja a következőképpen: „*etiam ipsum instituere posse, si non agri partem necessariam huic rei occupaturus est*” „maga a haszonélvező megnyithatja, amennyiben ő ezért nem veszi igénybe a telek valamilyen nélkülözhetetlen részét”. Sabinus gondolatmenetével Ulpianus is egyetért. Ezt a Sabinus mondata elé illesztett „*et ego puto*” „én is úgy vélem” - kifejezésével nyomatékosítja. „*ergo et auri et argenti et sulphuris et aeris et ferri et ceterorum fodinas vel (...)*” „Tehát a haszonélvezőnek szabad kő- és fémforrásokot kutatnia, és aranyat¹⁰⁰, ezüstöt¹⁰¹, kénkövet, rezet és vasat¹⁰² és egyéb más ásványt” szövegrésztől kezdődően pedig már Ulpianus által hozzáfűzött kommentár olvasható.

A forrás Digestabeli elhelyezkedéséből, illetve abból a tényből, hogy a haszonélvezeti jog leggyakrabban *legatum*mal jött létre, arra következtethetünk, hogy az elemzett tényállásban is hagyomány hozta létre a fent említett jogintézményt. Ezt támasztja alá a

⁹⁷ Atkinson, The Education of the Lawyer in Ancient Rome, 48. p.

⁹⁸ Jolowicz – Nicholas, Historical Introduction to the Study of Roman Law 381 pp.

⁹⁹ Pecz, Ókori lexikon I./2. kötet, 1119.p.

¹⁰⁰ Jelentős aranylelőhelynek számított Gallia és Hispánia.

¹⁰¹ Hispániából, Sardiniaiból, Bruttimból, Campaniából és Illyriából szállították az ezüstöt a Birodalom számára.

¹⁰² A Birodalom egyik legfontosabb vaslelőhelye Ilva szigete volt. Az itt kitermelt vasércet hajókkal Populonia kohóiba szállították és itt dolgozták fel.

textusnak a Palingenesiában való rendszertani elhelyezkedése is. Ugyanis a *De legis (De usu fructu et usu legato)* címszó alatt lelhető fel a forrásgyűjteményben.¹⁰³

Ez alapján a tényállásban két személy szerepel, akik a végrendeleti hagyatékon vitáznak, a hagyományos (*legatarius*) és az örökös (*heres*). A jogeset szövege nem tartalmazza, de a szöveg kontextusból arra következtetnek, hogy a *testator* földhaszonélvezetet hagyományozott a *legatarius*ra és a *heres* csak állagot örököl a telken.

A jogtudós azt a jogi problémát veti fel, hogy nyithat-e a haszonélvező bányát a területen? Molnár-Jakab szerző páros úgy fogalmaz az *usufructuarius* jogait illetően, hogy: „A haszonélvező jogát csak állagsérelem nélkül gyakorolhatja, az állagot nem módosíthatja, még javítólag sem¹⁰⁴.” Tehát főszabály szerint nem lehet a terület jellegét megváltoztatni, ahogy átvette úgy is kell visszaadnia a haszonélvezet tárgyát a haszonélvezőnek.¹⁰⁵ Vagyis a haszonélvező általában nem nyithat bányát a mezőgazdasági művelés alatt álló telken. A jogfejlődés során, a posztklasszikus korban ez a kógens szabály megváltozott, a jobbító változtatás immanens része lett a haszonélvezetnek.¹⁰⁶ Feltételezhetjük, hogy ennek hatása érződik már a forrásszövegben, ezért véli úgy Sabinus és Ulpianus, hogy megengedhető a haszonélvezőnek a bányanyitás, ha a meghatározott feltételek együttesen fennállnak. Sabinus azt mondja: „a haszonélvező megnyithatja (a bányát), amennyiben ő ezért nem veszi igénybe a telek valamilyen nélkülözhetetlen részét.” Vagyis a lelőhelynyitással nem zavarja a telken végzett mezőgazdasági termelést. Ulpianus pedig összegzésként leszögezi, hogy a haszonélvező addig kutathat fémek, ásványok után, amíg nem árt ezzel a termőterületnek. Ezek alapján a telek nélkülözhető része alatt olyan terület értendő, amin a haszonélvező által végzett kutatás a föld méhének kincsei után nem zavarja lényegesen a mezőgazdasági termelést.

Ulpianus szerint mindegy, hogy maga a haszonélvező vagy a *pater familias* szereli-e fel a bányát, mindaddig, amíg ezzel nem árt a termőterületnek. Tehát csak akkora földet érinthet a lelőhely nyitása, ami a megszokott termény mennyiséget nem változtatja meg hátrányosan. Azt azonban ki kell emelnünk, hogy ha a *pater familias* szereli fel a bányát, abból az következik, hogy hozzájárulását adja ahhoz, hogy a haszonélvező bányászati tevékenységet végezzen.

Arra a kérdésre, hogy kit ért a jogtudós a *pater familias* kifejezés alatt, több megoldás is lehetséges. Egyrészt nevezheti így a telek állagtulajdonosát, az örököst, másrészt gondolhat

¹⁰³ Lenel, Palingenesia II., 1070.p.

¹⁰⁴ Molnár - Jakab, Római jog, 217.p.

¹⁰⁵ Kaser - Knütel, Römisches Privatrecht, 143.p.

¹⁰⁶ Kaser - Knütel, Römisches Privatrecht, 144.p.

itt az örökhagyóra is. Véleményem szerint a második megoldás a valószínűbb esetünkben, mivel az örökhagyó akaratából kapta a hagyományos a haszonélvezeti jogosultságát és ő volt előtte a föld tulajdonosa. Az örökösnek, mint állagtulajdonosnak nem állt érdekében véleményem szerint, hogy a haszonélvezetbe adott földet bányával felszerelje, hiszen annak gyümölcseit ő nem szedheti.

A jogeset utolsó két mondata között fokozati váltás észlelhető.

Az első mondat így hangzik: „(Saját maga szereli föl ezt a bányát) vagy a *pater familias* szerelt fel, amennyiben ezzel a mezőgazdasági termőterületnek nem fog ártani.” Ebben az első esetben arról van szó, hogy az örökhagyó által már felszerelt bányát a haszonélvező kiaknázhathatja, illetőleg saját maga is kiépítheti a bányát, ha nem sérti, nem változtatja meg ezzel az eddig folytatott mezőgazdasági termelést. Például a telek végében ás egy bejáratot a bányához, a föld felszínén folytatja az addig is folytatott mezőgazdasági termelő tevékenységet, a felszín alatt pedig nyersanyag kitermelést végez. Ennek az a feltétele, hogy ne változtassa át a földművelési ágat ipari termelési ággá. Vagyis ha továbbra is fenntartja a mezőgazdasági művelést, kitermelheti a nyersanyagot is. Ehhez külön nem kell engedélyt kérnie a haszonélvezőnek.

A második fokozat, az utolsó mondat így hangzik: „És ha ebben (a bányászati kitermelésben) amit létrehoztak jövedelmezőbb, mint a szőlő, gyümölcsös vagy olajültetvény, ami korábban volt, talán ezeket ki is vághatja abban az esetben, ha számára meg van engedve, hogy a föld állagát jobbitólag megváltoztassa.” Ez a szövegrész olyan mértékű bányászati kiaknázást feltételez, amelynek következtében teljesen megszűnik a mezőgazdasági termelés a területen. Példának okáért olyan értékes lelőhelyet találnak, amit felszíni fejtéssel is el lehetne kezdeni bányászni vagy több bányabejáratot kellene nyitni, de ennek következtében már nem lenne végezhető a korábbi mezőgazdasági termelés. Vagyis ez a mondat már arról szól, hogy a telek mezőgazdasági termelési ágát át lehessen alakítani ipari termelési ággá.¹⁰⁷ Ez a változtatás ütközik a haszonélvező állagmegőrzési kötelezettségével. De a posztklasszikus korban a jobbitó változtatás már megengedett volt a haszonélvezőnek, feltéve, hogy az állagtulajdonos ezt jóváhagyta. Úgy gondolom, hogy az általam vizsgált és az ehhez hasonló jogtudósi döntéseknek köszönhetően vált a haszonélvezet tárgyának jobbitó változtatása a posztklasszikus jog immanens részévé.

¹⁰⁷ Ezt a gondolatmenetet támasztja alá Kaser-Knüttel *Römisches Privatrecht* című művének 144. oldaláról vett idézet is: „So darf der Nießbraucher, wenn er sich im Rahmen dessen hält, was ein redlicher Mann tun würde (dazu sogl. Rz 29.8), die bestehende Sache verbessern (nicht aber durch Fertigstellung erst schaffen, Ner. D.7,1,61, str.), etwa aus einem Obstgarten einen ertragreicheren Weinberg machen, auch auf einem Landgut Steinbrüche oder Eisengruben anlegen, soweit dies der Landwirtschaft nicht schadet (Ulp.D.7,1,9,2-3; eod. 13,5).

Esetünkben tehát egy olyan saját korát megelőző jogtudósi véleményre láthatunk példát, ami csak később válik általános megoldássá a jogintézménnyel kapcsolatban. Ugyanis Ulpianus az utolsó mondatában az ágazatváltás két konjuktív feltételét fogalmazza meg:

- 1, Legyen jövedelmezőbb a bányá, mint a szőlő, gyümölcs vagy olajültetvény, amit korábban ezen a területen termeltek.
- 2, Továbbá a haszonélvezőnek általában megengedett legyen, hogy jobbitólag megváltoztassa a föld termelési ágát.

További vizsgálatot igényel az a kérdés, hogy az engedélyt, megengedést (*permittedur*) kitől kell, megkapnia a haszonélvezőnek. Ugyanis a *permittedur*hoz nem tartozik alany, a jogforrás nem mondja ki egyértelműen, hogy kihez kell fordulni jóváhagyásért. Így több megoldás is lehetséges. Véleményem szerint három forrásból származhat az engedély, mégpedig az örökhagyótól, az állagörököstől vagy a hatóságtól.

Tegyük fel, hogy az örökhagyótól származik a jóváhagyás. Ebben az esetben azt kell feltételeznünk, hogy az elhalt tudta, hogy a telek bányászatra alkalmas és a hagyományt már úgy rendelte a hagyományos számára, hogy termeljen a területen, amit akar, vagy ha jónak látja, nyisson rajta bányát.

Azonban ezt a feltételezést el kell vetni, mivel ez ellen szól az a forrásrész, hogy „amennyiben ezzel (a bányanyitással) a mezőgazdasági termőterületnek nem fog ártani” Tehát a jogtudós visszatér a föld eredeti funkciójának, a mezőgazdasági termelésnek a védelmezéséhez. Továbbá azzal, hogy Ulpianus azt mondja, hogy „a haszonélvezőnek szabad kő- és fémforrásokat kutatnia” arra enged következtetni, hogy az örökhagyó nem volt tudatában annak, hogy a föld mélye mit rejt megában. Csak azután lett ismert az a tény, hogy a hagyományul kapott telek bányászatra alkalmas, miután a hagyományos erre irányuló kutatásokat végzett.

Következő lehetőségként vizsgálándó, hogy az engedély származhat-e az állagörököstől. Ulpianus idején még nem volt immanens része a haszonélvezetnek a megengedett jobbitó változtatás. Ez a posztklasszikus jogban vált általánosan elfogadott tényré. Azonban annak megállapítása, hogy a remekjogász idejében voltak-e a jobbitó változtatás lehetőségének elfogadására irányuló jogászai döntések, további kutatásokat igényel, így ezt a kérdést nyitva kell hagynom.

Harmadik felvetésként vizsgálándó, hogy az engedély származhat-e a hatóságtól. Ez esetben az lehetett a jogi probléma, amivel a jogászhoz fordultak, hogy a hagyományos bányát akar nyitni a hagyományi telken. A főszabály az, hogy a haszonélvező a dolog állagát nem változtathatja meg. Ezért a jogász azt mondja neki, hogy rendben van, nyissál bányát, ha

ezzel nem akadályozod a mezőgazdasági termelést, vagyis nem veszed ezzel igénybe a terület nélkülözhetetlen részét. Ennek előfeltétele a nyersanyag kutatása, így ez megengedettik számodra, ha ezzel te nem okozol semmi kárt a mezőgazdaságban. A jogász a forrásban ezután tér rá a beruházásokra, a lelőhely felszerelésére. Hiszen csak akkor állapítható meg, hogy jobbító-e, jövedelmezőbb-e a bányászat, mint a mezőgazdálkodás, ha már folyik a kitermelés. Mivel a kifejtés folytán válik nyilvánvalóvá, hogy a bányászat sokkal jövedelmezőbb, mintha szőlőt, olajbogyót, gyümölcsöt termelne a haszonélvező, így innentől kezdve életbe lép az a szabály, hogy megengedett a földművelési ágának a megváltoztatása, függetlenül a tulajdonos engedélyétől. A változtatásra a haszonélvezet jogintézményéből, annak általános szabályaiból kifolyólag van lehetőség.

Ezen felvetés ellen a fordítás utolsó mondatában szereplő „talán” szócska szólhat, hiszen a hatósági engedély szóhasználatába ez nem illik bele. De ha a „talán” szót más kifejezéssel helyettesítjük, például „ez esetben”, akkor véleményem szerint már életképes a hatósági engedély feltételezése. Ennek a felvetésnek a tisztázása szintén további vizsgálatot igényel, így ezt a lehetőséget is nyitva hagyom.

Összegzésként az állapítható meg a jogesetben szereplő haszonélvezettel kapcsolatban, hogy az ulpianusi állásfoglalás már a posztklasszikus kor szabályozásának irányába mutat azáltal, hogy nem utasítja el a haszonélvezet tárgyának a jobbító megváltoztatását, hanem konjuktív feltételek teljesülésétől teszi azt függővé.

Összegzés

Dolgozatom témájának azért választottam a bányák magánjogi vonatkozásait, mert érdekesnek találom, hogy számos jogintézmény található ezen a látszólag nem túl bonyolult jogterületen. Jobban elmélyülve a jogesetek exegézisében látható, hogy cizellált, összetett jogi kérdések merülnek fel a nyersanyagleőhelyekkel kapcsolatban. Ebből arra lehet következtetni, hogy mind a Római Birodalom, mind a társadalom egyes alanyai életében, létfenntartásában fontos szerepet játszottak a bányák a mai világhoz hasonlóan.

Munkámat megnehezítette, hogy a primer források a Digestában szétszórta helyezkednek el, nincsenek egységesen egy titulus alá rendezve. Továbbá, hogy a joggyűjteményben szereplő bányákkal kapcsolatos tényállások nagy részében a bányamunka, mint büntetési nem jelenik meg. A 7. ; 23. és 24. könyvben van ez másként, ugyanis itt a bányákkal úgy találkozhatunk, mint a hozomány és a haszonélvezet tárgyát képező dologgal.

A hozomány jogintézményéhez tartozó textusokon keresztül láthatjuk, hogy a jogi probléma, ami minden jogforrásban megjelenik az, hogy a bányából kitermelt nyersanyagok gyümölcsnek számítanak-e vagy sem. Illetve ehhez kapcsolódóan további kérdésként az vetődik fel, hogy a szükséges és hasznos beruházások megtérítése kit terheljen. A jogtudósok véleményei között az eltérést egyrészt a különböző iskolákhoz való tartozás, másrészt a jogfejlődés indokolja. Összességében elmondható, hogy a föld méhének kincsei gyümölcsnek tekinthetők, még akkor is, ha ezáltal az anyadolog sérelmet szenved. Ebből következően a férj a házasság felbontása esetén a hozomány visszaadásával egy időben kérheti a telken tett hasznos beruházásainak megtérítését a feleségétől.

A másik jogintézmény, ahol bányákkal összefüggő jogeseteket találhatunk a Digestában a haszonélvezet. Ezen belül is a hagyomány útján rendelt *ususfructus*. Mivel a haszonélvezet *legatum* révén jött létre mindkét esetben, így az öröklésre vonatkozó szabályokat és elveket is figyelembe kell venni a szöveg elemzése során. Az elemzett jogesetekben azt láthatjuk, hogy a vita tárgyát a bányanyitás joga, illetve a föld méhe kincseinek tulajdonjoga képezi, az állagörökös és a haszonélvező hagyományos között. A D.7, 1,13,5 alatt található tényállás különösen összetett. A textus központi kérdése, hogy a haszonélvező változtathat-e a haszonélvezet tárgyának állagán javítólag, és ha igen, milyen feltételekkel. A jogesetben az tapasztalható, hogy Ulpianus a kor joggyakorlatán túlmutató, a posztklasszikus korra jellemző megoldást ad a jogi probléma rendezésére.

Elképzelhető, hogy ez az ulpianusi jogeset alapjául szolgálhatott a későbbi posztklasszikus joggyakorlat kialakításához. Ahhoz, hogy ezen állításomat megfelelően bizonyítani tudjam, még további hasonló jogeseteket kell megvizsgálnom ebben a témában. Így ezt további kutatási célul tűzöm ki.

A tényállások elemzése során látható, hogy a különböző jogintézmények hogyan hatottak egymásra, illetve a különböző jogesetek megoldásánál alkalmazott jogtudósi vélemények hogyan idézték elő a jogfejlődést. Úgy gondolom, hogy ma is nélkülözhetetlen a római jog ismerete, jogeseteinek exegézise, mert a jelenlegi jogi szabályozás gyökereit csak ezen ismeretek birtokában érthetjük meg.

Forrásmutató

Jogi források

Gai Institutiones

Gai. 2,4

Gai. 4,62

Digesta Iustiniani

D.1,2,2,47

D. 7,1,1

D. 7,1,9,3

D. 7,1,13,5

D. 12,6,30

D. 16,2,2

D. 21,1,23,2

D. 23,2,1

D. 23,3,32

D. 23,3,56,1

D. 23,5,18pr.

D. 23,5,18, 1

D. 24,3,7,13

D. 48,19,8,7

D. 48,19,8,10

D. 48,19,8,12

D. 48,19,10

D. 48,19,28

D. 48,19,28,6

D. 49,16,3,1

D. 49.18,3

D. 30,116pr.

D. 50,16,17

D. 50,16,77

D. 50,16,79pr.

D. 50,16,79,1

D. 50,17,12

Nem jogi források

Plin. NH. 36,24,125

Bibliográfia

- Atkinson, The Education of the Lawyer in Ancient Rome, = Atkinson, K. M.T., The Education of the Lawyer in Ancient Rome, In: South African Law Journal 87., 1970, 31-59.
- Brósz-Pólay, Római jog = Brósz, R. – Pólay, E., Római jog, Budapest 1974.
- Bürge, Retentio = A. Bürge, *Retentio im römischen Sachen- und Obligationenrecht*, Zürich 1979.
- Elkington, Roman mining law = Elkington, D., Roman mining law in: Mining History: The Bulletin of the Peak District Mines Historical Society. Volume 14, No. 6, Winter 2001. 65-65.
- Földi-Hamza, A római jog története és intézményei = Földi, A. – Hamza, G., A római jog története és intézményei, Budapest 2012.
- Gardner, Frauen = J. F. Gardner, Frauen im antiken Rom, München 1995.
- Grosso, Usufrutto = G. Grosso, Usufrutto e figure affini nel diritto romano, 2. Kiadás, Milano 1958.
- Höbenreich – Rizelli, *Scylla* = E. Höbenreich – G. Rizelli, *Scylla. Fragmente einer juristischen Geschichte der Frauen im antiken Rom*, Wien-Köln-Weimar 2003.
- Hirt, Imperial Mines and Quarries in the Roman World Organizational Aspects 27 Bc-Ad 235 = Hirt, A. M., Imperial Mines and Quarries in the Roman World Organizational Aspects 27 Bc-Ad 235, Oxford 2010
- Jakab, Forum Romanum = Jakab, É., Forum Romanum, Szeged 2012.
- Jolowicz–Nicholas, Historical Introduction to the Study of Roman Law = Jolowicz, H. F. – Nicholas, B., Historical Introduction to the Study of Roman Law, Cambridge 1972.
- Kaser, Das römische Privatrecht = Kaser, M., Das römische Privatrecht I. München 1971,
- Kaser-Knütel, Römisches Privatrecht = Kaser, M., - Knütel, R., Römisches Privatrecht, 18., überarbeitete und ergänzte Auflage, München 2005.
- Kunkel-Liebs, Juristen = W. Kunkel-D. Liebs, Die römischen Juristen. Herkunft und soziale Stellung, 2. Kiadás, Köln 2001.
- Lenel, Palingenesia iuris civilis = Lenel, O., Palingenesia iuris civilis, Lipsiae 1889.
- Molnár-Jakab, Római jog = Molnár, I. – Jakab, É., Római jog, Szeged 2012.

- Pecz, Ókori lexikon, I./1., II/2., II./1., II/2. kötet = Pecz, V., Ókori lexikon, I./1., II/2., II./1., II/2. kötet, Budapest 1985.
- Pfeifer, *Ius Regale Montanorum* = Pfeifer, C. G., *Ius Regale Montanorum*, Ebelsbach 2002.
- Schönbauer, Zur Erklärung der *lex metalli Vipascensis* = Schönbauer, E., Zur Erklärung der *lex metalli Vipascensis*, Wien 1926.
- Schulz, Geschichte = Schulz, F., Geschichte der römischen Rechtswissenschaft, Weimar 1961.
- Téglás, Római bányákról = Téglás, G., Római bányákról Természettudományi Közlöny, évfolyam 26., szám 303., Budapest 1894.
- Thielmann, Die römische Privataktion = Thielmann, G., Die römische Privataktion zugleich ein Beitrag zum römischen Bankierrecht, Berlin 1961.
- Ürögdi, Róma kenyere Róma aranya = Ürögdi, Gy., Róma kenyere Róma aranya, Budapest 1969.